

Taasiseseisvumine Eesti õigusemõistmise kultuuris

Kaido Kama, justiitsminister 1992-1994

Kõigepealt tahan rõhutada, et ma kindlasti ei pea ennast õigusemõistmise spetsialistiks, samuti mitte kultuuriteooria asjatundjaks. Mul lihtsalt oli õnn olla paarikümne aasta taguste sündmuste tulipunktis. Nendest paarikümne aasta tagustest sündmustest tahangi teile rääkida, koos mõningate üldistuste ja kokkuvõtetega.

Räägin oma jutule ühe eeloo. See oli veel viimase ülemnõukogu ajal, kui valmistati ette seadust kohtuväliselt represseeritud ja alusetult süüdimõistetud isikute rehabiliteerimise kohta. Selleks oli moodustatud töögrupp, töögrupis olime ülemnõukogu poolt mina ja kadunud Illar Hallaste, siis tolleaegne ülemkohtu esimees Jaak Kirikal, hr Silvet justiitsministeeriumist ja veel mõned juristid. Peamine vaidlus käis selle üle, et kas on võimalik kõiki represseeritud rehabiliteerida *in corpore*, täies koosseisus ja ühe käeliigutusega või peavad nad üksikhaaval esitama rehabiliteerimise taotluse, mida siis oleks üksikhaaval ka menetletud. Asi puudutas tuhandeid ja tuhandeid inimesi ning see konkreetsete isikute kaupa rehabiliteerimine oli tegelikult juba pikemat aega toimunud. Vaidlevateks poolteks olime ühelt poolt mina ja Hallaste ning teiselt poolt hr Kirikal, vaidluse tulemused formuleeris seaduse paragrahvideks hr Silvet.

Vaidluse all jäeti üsna peagi välja kohtuväliselt represseeritud, kes olid süüdi mõistetud omaaegsete erinõupidamiste ehk troikade poolt. Sellel juhul ei saanud mistahes õiguspärasusest juttugi olla. Aga jätkuvasi oli hr Kirikal teravalt vastu sellele, et *in corpore* rehabiliteerida kohtulikult süüdimõistetuid ning tema peamine väide oli, et – nende hulgas on ka inimesi, kelle käed on verised. Meie Hallastega ütlesime vastu, et aga loomulikult, et nende hulgas on ka metsavennad, kes pärast sõda metsas lahinguid pidasid ning kui sõda pidada, siis saavad ikka käed veriseks. Asi lõppes sellega, et täies koosseisus rehabiliteeriti kõik kindlate paragrahvide alusel süüdimõistetud isikud (eelkõige siis omaaegsed kurikuulsad Vene NFSV kriminaalkodeksi paragrahvid 58 ja teised). Ning seadus andis kohtule võimaluse üksikhaaval ja kaasuste kaupa tunnistada rehabiliteerimisele mittekuuluvateks isikud, kes olid toime pannud sõja- ja inimsusevastaseid kuritegusid ja muid taolisi asju (kohtuotsuste uuesti läbivaatamise korras). See rehabiliteerimisele mittekuuluvaks tunnistamine sai toimuda konkreetsete inimeste, kodanikeühenduste jne taotluste alusel ja ma tõesti ei tea, kas mõni selline taotlus ka esitati ja kas keegi on selle seaduse alusel tunnistanud rehabiliteerimisele mittekuuluvaks.

See oli siis tagurpidi pööratud skeem. Inimesi mitte ei rehabiliteeritud üksikjuhtumite kaupa, vaid üksikjuhtumite kaupa tunnistati isikud rehabiliteerimisele mittekuuluvateks. See oli kokkuvõttes väga hea skeem ja andis meile seljataguse ka rahvusvahelise avaliku arvamuse jaoks. Kui ma õieti mäletan, siis Leedu seda asja niimoodi ei teinud ja nemad said kätte ka rahvusvahelised süüdistused natsikurjategijate rehabiliteerimise jmt eest.

See eellugu peaks andma päris hea ettekujutuse olukorrast, kus me kahekümne ja enama aasta eest olime. Ühe ja sama ühiskonna liikmed olid nii endised represseeritud kui represseeritud. Iga õigussüsteem on alati riigivõimu osa ja nõukogudeaegse õigussüsteemiga olid nii või teisiti seotud kõik tolleaegsed juristid. 80-ndate aastate lõpu õigussüsteem polnud loomulikult enam võrreldav Stalini-aegse repressiivaparaadiga. Aga jätkuvalt kehtisid kriminaalkodeksi paragrahvid „nõukogudevastane agitatsioon ja propaganda“, „nõukogude korda halvustavate teadvalt valede väljamõeldiste levitamine“ jmt. Ning nende paragrahvide alusel oli kõige viimase ajani inimesi kinni mõistetud ning need kinnimõistjad olid jätkuvasi kohtunike hulgas. Probleem puudutas vähem advokaate ja notareid, rohkem prokuröre, vähem neid kohtunikke, kes „istusid“ tsiviilasju,

rohkem neid, kes „istusid“ kriminaalasju. Muu hulgas – väga üksikutel ja piiratud juhtudel oli advokaatidel võimalik ka nõukogude ajal nõ positiivne kangelane olla. Tuletame meelde näiteks Jüri Rätsepat, kes kaitses Johannes Hinti kuulsas Desintegraatori kohtuasjas.

Paratamatult oli üleval küsimus, et kas ja kuivõrd on võimalik selle juristide seltskonnaga uues ühiskonnas jätkata ja edasi minna. Ida-Saksamaal lahendati asi nii, et toodi Lääne-Saksast massiliselt juriste sisse. Meil sellist vaba ja demokraatlikku Lääne-Eestit kusagilt võtta ei olnud. Revolutsioonijärgsel Venemaal pandi õigust mõistma „õige“ maailmavaate ja revolutsioonilise südametunnistusega vabrikutöölised, aga see variant meile ka ei sobinud. Nii või teisiti pidime jätkama olemasolevate juristidega, proovides siis võimalust mööda jätta mängust välja need, kes kõige otsesemalt olid seotud nn poliitiliste protsessidega.

Mina olin tol hetkel kahe tule vahel – ühel poolt nõukogudeaegsed juristid ja teisel pool vanad võitluskaaslased ja vabadusvõitlejad, osad neist hiljaaegu vene vangilaagritest vabanenud ja äsja valitud parlamendi liikmeteks. Räägin sellest kahe tule vahel olemise olukorrast mõned konkreetset lood, osad neist lausa tragikoomilised.

Oli kunagi selline ülemineku ajahetk, kui Riigikohtu esimees oli juba ametisse nimetatud, aga Riigikohut veel ei olnud ning Riigikohtu esimees juhatas nõukogudeaegset viimast Ülemkohut. Olime koos hr Marustega Ülemkohtu nõupidamisel ja jutuks tuli seesama poliitilisi protsesse „istunud“ kohtunike teema (muu hulgas – neid asju arutas tol ajal Ülemkohus esimese astme kohtuna). Ning lugupeetud ülemkohtunikud ütlesid mulle siis tõsimeeli, et nende südametunnistus on puhas, et nemad on alati õigust mõistnud vastavalt kehtivatele seadustele. Küsisin vastu, et kui nüüd hommapäev on Eestis vene võim tagasi, et kas siis mõistate jälle puhta südametunnistusega ja vastavalt kehtivatele seadustele kohut näiteks minu üle? Näiteks paragrahvi järgi „riigireetmine“, mida ma Nõukogude Liidu suhtes kindlasti teinud olin? Sellele küsimisele enam vastust ei tulnud.

Kui loodava Riigikohtu liikmeid parlamendis ükshaaval ametisse nimetati, küsiti suures saalis nende käest igasuguseid küsimusi. Sealhulgas selliseid, et – noh, kas nõukogude võimu vastu ikka võitlesid ka? No kui avalikult ei võidelnud, kas ikka seestpoolt õõnestasid? Kui Riigikogu ees oli Jaano Odar, siis jõuti küsimustega välja sinnamaani, et kas isal talu oli ja kuipalju talul maad oli. Ja siis hr Odar vastas, et maad oli 20 hektarit. Et tol ajal tähendas see 20 ha kuulumist „keskmike“ hulka ja otsest küüditamise ohtu ei olnud. Aga et nüüd siin selle saali ees hakkab talle tunduma, et maad oli selgelt liiga vähe.

Rait Maruste tahtis väga saada loodavasse Riigikohtusse üht noort kohtunikku. Aga see kohtunik oli õnnetuseks kunagi „istunud“ üht kohtuasja vene sõjaväest keelduja üle ning Enn Tarto oli veendunud, et sellisest inimesest riigikohtunikku saada ei või. Võtsin ise ühendust omaaegse süüdimõistetuga ja ta kinnitas mulle, et tal kohtuniku suhtes mingeid pretensioone ei ole. Et see oli tema enda valik, kas olla kaks aastat vene kroonus või istuda kaks aastat vangimajas. Käisime koos Rait Marustega Enn Tarto juures kodus ja proovisime teda ümber veenda. Aga kõik oli asjata, Tarto jäi vankumatult oma seisukoha juurde ning riigikohtunikku sellest inimesest tol hetkel ei saanud.

Kõige eelnevaga seondub otseselt juba varem toimunud vaidlus kohtunike eluaegsuse üle. Et kas me nüüd siis tõepoolest teeme nendest nõukogude aegsetest juristidest kohtunikud eluks ajaks? Takajärgi olen veendunud, et kohtuniku ameti eluaegsus oli õige otsus, see andis kindla tagatise kohtunike sõltumatusele. Praeguseks on peale kasvanud uus kohtunike põlvkond ning omaaegsed ühiskonna sees olnud vastastikused foobiad hakkavad tasapisi unustusse vajuma.

Nüüd siis teine pool minu jutust, kus proovin näidata mõningaid arenguid, mis pärast taasiseseisvumist meie õiguskultuuris toimusid. Pean ette vabandama, et minu jutt jääb natukene ebamääraseks ja subjektiivseks. Lootsin asja illustreerida konkreetsete seaduseparagrahvide ja kohtupretsedentidega, kuid aega ja jaksu selleks ei jätkunud.

Igasuguste ühiskondlike muutuste korral kipub pendel ikka ühest äärest teise lööma. Nii ka Eesti ühiskonnas ja seda mitte ainult kitsalt õigusemõistmise aspektist. Kui nõukogude ajal olid mistahes üksikisiku õigused alla surutud, siis nüüd hakati neid üksikisiku õigusi absolutiseerima ning selle all kannatas tõsiselt avalike huvide kaitsmine. Tuletame näiteks meelde, et esialgu ei peetud üldse mõeldavaks süüdi mõistetud isikute vara konfiskeerimist. Eraomand oli püha ja puutumatu, lisaks sellele oli konfiskeerimistel nõukogudeaegne maik man. Oli ju nõukogude ajal olemas isegi selline konkreetne süüdimõistva otsuse formuleering nagu – „... kas kogu vara konfiskeerimisega või ilma selleta“. Keskkonnaministeerium oli seisukohal, et pole üldse võimalik seada mingeid piiranguid sellele, kuidas eraomanik oma metsa raiub. Jne. Ma hakkasin vahepeal tõsiselt arvama, et oleme oma põhiseaduse 2. peatükiga üle pingutanud ning kodanikuõigused ja -vabadused liiga absoluutseks kirjutanud. Hiljem siiski selgus, et häda polnud mitte põhiseaduses vaid põhiseaduse tõlgendamises. Ja et on võimalik konfiskeerida küll ja et ka eraomanikule saab üldistes huvides piiranguid seada, et mida ja kuidas ta täpselt oma omandiga teha tohib. Nii et üldiselt on asi praeguseks oluliselt paranenud, aga mõned riigi algusaegade sünnimärgid on seniajani tunda. Mul kui vanal metsamehel jookseb tänagi süda verd, kui vaatan, mis meie metsades toimub.

Veel näiteid sellest, kuidas praegugi on asjad üksikisiku õiguste poole kaldu. Kui hakkasime tegema maareformi, ei kujutanud keegi ette ega mõelnud seda asja nii, et reformi tulemusena tekivad olukorrad, kus ühel heal päeval ärkab inimene hommikul üles ja ta ei pääse enam oma kodust välja. Sest et väljapääs läheb üle teise inimese maa. Ja selleks et välja pääseda, peab ta minema kohtusse, nõudma kohtulikult naabri kinnistule omandiõiguse kitsenduste seadmist, nende kitsenduste kinnistusraamatusse kandmist ning seejärel maksma naabrile nende kitsenduste eest ka hüvitust.

Maareformi alguses see asi niimoodi ei olnud. Ma vaatasin üle omaenda talu paberid, see oli ostueesõigusega erastamine aastal 1996 ja maaüksuse plaani peal on mustvalgel kirjas: „kitsendused: K1 veed; K2 teed; K3 liinid“. Ja need K1, K2 ja K3 on korralikult ja õiges kohas ka plaani peale märgitud. Vallaametnikud, ma ise ja mu naabrid teadsid, et need kitsendused kehtivad ja et ma pean nende kitsendustega igapäevaelus arvestama. Ja siis aastaid hiljem tekkis äkki olukord, kus loeti kehtivaks ainult need kitsendused, mis olid kantud kinnistusraamatusse. Ma tõesti ei tea, kas selline olukord tekkis mingitest seadusemuudatustest või kohtupretsedentidest. Igal juhul meie küla peal läks asi nii kaugele, et ühe talu juurde pidi vald ehitama ringiga uue tee, sest et kuri naabrinaine ei lasknud lastel üle oma maa koolibussi peale minna.

Kui maareformi alustades oleks teatud, et omandiõigust hakatakse käsitlema nii absoluutsena, siis oleks tulnud reformi teistmoodi teha. Siis oleks tulnud kõik taolised teed tagastatavate-erastatavate maade seest välja lõigata ja jätta valla teedeks. Võib-olla oli viga ka selles, et asjaõiguseaduse norme, mis olid mõeldud väljakujunenud omandisuhete jaoks, hakati rakendada juba reformi käigus. Ehk teisisõnu – sellel servituutide süsteemil pole viga midagi, kui seda rakendatakse uute teede rajamisel omaniku maale. Mitte aga ajalooliselt väljakujunenud ja pidevalt kasutuses olevatele ühendusteedele. Mu meelest oleks selle teemaga vaja veel praegugi tegeleda, sest probleem on jätkuvalt üleväl. Väga paljusid taolisi eraomandis olevaid teid kasutatakse lihtsalt tavaõiguse alusel. Piisab omanikuvahetusest või sellest, et naabrid lähevad omavahel tülili ning maaomanik võib täie õigusega teele tõkkepuu ette panna. Ja vähemalt meie kandis on selliste eraomandis olevate teede taga terved külad.

Looduses matkata on Eestis peagi võimatu. Kõik kohad on täis keelumärke ja eramaade silte, mõned neist siltidest ka sellised, et – „kui sa seda silti loed, siis oled mul juba sihikul“. Pole võimalik pääseda ka mitte avalike veekogude äärde. Kusagil veekogu ääres on kallasrada küll olemas, aga selle kallasraja juurde viivatel teedel on igal pool keelumärgid ees. Kõige uhkem lugu on Emajõe Suursoo looduskaitsealal. Seal on eraomanik pannud liikumiskeelu sildid üles ametlikule matkarajale.

Töötan Riigikontrollis ja Riigikontroll auditeeris hiljaaegu omavolilisi ja ebaseaduslikke ehitisi. Selgus, et ilma ehituslubadeta ehitamine on praegu massiline ning sanktsioonid taoliste asjade eest on naeruväärsed. Kohtupraktika on valdavalt selline, et omavolilisi ehitisi lammutada ei lasta. Kaalutakse asja niipidi ja teistpidi ja leitakse, et omavolilise ehitise omanikule lammutamisega tekitatav kahju on suurem teistest võimalikest kahjudest. Tulemuseks on see, et ilma ehitusloata ehitamine on lihtsam, kui ehitusloaga. Pole mingid jändamist detailplaneeringute ja projektidega, ehitad maja valmis ja küll takkajärgi paberid korda tehakse. Ja selliseid näiteid on veel ja veel.

Ja eks mingit pidi töötas see pendliefekt ka kohtumõistmise juures, vähemalt algusaegadel. Kui nõukogude ajal oli kohtuvõim sõltuv „parteist ja valitsusest“, siis nüüd oli vaja endale ja teistele iga hinna eest tõestada oma sõltumatust (ja kuidas seda sõltumatust ikka muudmoodi tõestada, kui et tehes „parteile ja valitsusele“ võimalikult ebameeldivaid otsuseid). Tekkis arusaam, et kohtu ülesanne ongi ainult konkreetse paragrahvi tõlgendamine, aeti taga mingit kristallpuhast õigust, ei arvestatud ühe või teise otsuse sotsiaalsete ja majanduslike tagajärgedega. Mingil hetkel läks asi sinnamaani välja, et kohus polnud nõus arvestama isegi mitte sellega, mis oli kirjas seaduseelnõu seletuskirjas. Ja kui konkreetse paragrahvi formuleeringus oli mingi apsakas, siis tõlgendati surmtõsiselt seda apsakat ning ei tundud huvi, mida seadusandja tegelikult oli öelda tahtnud.

Lõpetuseks tsiteerin Riigikohtu esimeest Märt Raski. Kui arutasime minu ettekande teemat, siis kirjutas hr Rask: „Olen Kaido teemavalikuga igati päri, sest tema jutust võib välja kasvada tõdemus, et ei ole olemas „puhast juurat“. Enamus juriste olid ja on ka praegu riigi kui teatud poliitilise režiimi teenistuses. Riigikorra muutudes peavad kohtunikud arvestama, et poliitiliste olude muutudes võib ühiskond neid umbusaldada. Minu arvates on kohtunike hulgas levinud arvamus, et nad mõistsid ja mõistavad ka praegu nõ poliitikavälist õigust. Ühelt poolt on tegemist enesekaitseliku uskumusega, mis kaasneb paratamatult õigusteaduse normikeskse õppelaadiga. Teiselt poolt on sõna poliitika tavatähendus sedavõrd lörtsitud, et endast lugupidav kohtunik soovib sellest kaugeneda, et näida puhtana“.

Olen hr Raski arvamuslega nõus, kuid lisan sellele ühe täienduse. On siiski väga suur vahe, millise poliitilise režiimi teenistuses parasjagu ollakse. Ükskõik, millist kriitikat me ka Eesti riigi suhtes ei tee, ükskõik mida me ka ei arva poliitikast ja poliitikutest, aga me elame praegu õigusriigis. Me elame riigis, mis ei tegele süstemaatiliselt oma kodanike repressioonimisega. Ega nõukogudeaegsed juristid pole süüdi selles, et nad sündisid sellisesse ühiskonda, sellisel ajal ja sellises kohas. Pealekasvanud kohtunike põlvkond peaks seda meeles pidama ja olema õnnelik, et neil pole vaja teha taolisi vastikuid valikuid, mida pidi tegema eelmine põlvkond ja millest rääkis oma ettekandes Jaak Allik.

Märkus: pärast mu ettekannet arvas Priidu Pärna, et see teede kasutamise probleem võis tekkida mingil ajal hoopis teeseaduse muudatusega. Nimelt olevat varem tõlgendatud avalikke teid laiemalt ja siis mingi seadusemuudatusega loetud avalikeks teedeks ainult riigi- ja munitsipaalteed. Arvan jätkuvalt, et seda probleemi tuleks põhjalikult uurida ning leida asjale ka mõistlik seadusandlik lahendus.